

УДК 908 (477.73) "19"

Гиляка Світлана Анатоліївна (1974 р.н.). Закінчила історичний факультет МДПУ у 1996 р. Аспірант кафедри історії та філософії МФ НаУКМА. Тема кандидатської дисертації – “Розвиток історичного краєзнавства на Миколаївщині у другій половині ХІХ – ХХ ст.”.

Розвиток історичного краєзнавства на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ ст.

У статті автор розкриває діяльність різних типів державних, шкільних і громадських історико-краєзнавчих осередків Миколаївщини. Проаналізовано їх внесок у національно-культурне відродження 1920-х років. Хоч усі вони були знищенні на початку 1930-х років, досвід організації історико-краєзнавчих досліджень витримав випробування часом.

Having Developed in the contest of national-cultural processes of the 1920's in Ukraine, country-study researches changed from the occupation of amateurs to the level of state affair. In the article the author depicts the activity of different types of state, school and public historic and country-study establishments in Mykolayiv region. The article analyzes their role in the national-cultural revival of the 1920's. Besides all of them were destroyed at the beginning of the 1930's, the experience of organization of historic and country-study researches was tested by time.

Історичне краєзнавство в Україні в останні два десятиліття ХХ ст. переживає час свого піднесення. Значно зрос інтерес дослідників до питань регіональної історії, виходять друком нариси з історії міст, сіл, фабрик, заводів, сільськогосподарських підприємств, робляться спроби осмислити й узагальнити досвід краєзнавчої роботи не тільки в цілому в країні, а й в окремих регіонах. Автор даної статті робить спробу показати розвиток краєзнавства на Миколаївщині у 20-30-ті роки ХХ ст., що були часом становлення командно-адміністративної тоталітарної системи.

Розвиваючись у контексті національно-культурних процесів в Україні в 20-ті роки, краєзнавство із заняття одніаків зросло до рівня винятково державної справи. На початку 1919 р. виникла необхідність у створенні спеціального органу, який би здійснював загальне керівництво роботою по збереженню історико-краєзнавчих цінностей у загальноукраїнському масштабі. У лютому 1919 р. у Харкові при Наркоматі освіти був утворений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини [1].

1 квітня 1919 р. був виданий декрет Раднаркому УСРР “Про передачу історичних пам’ятників і предметів мистецтва до відання Наркомату освіти України”, який сприяв створенню комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини при повітових відділах освіти [2].

З доповіді про діяльність повітових та Херсонського губернського відділів народовіти в лютому-березні 1920 р. бачимо, що музеяна секція встигла

створити наукову комісію з 7 осіб для дослідження та класифікації існуючих та тих, що надходять до музею, скарбів, яка поділялася на дві підкомісії: природничо-історичну та художньо-педагогічну. Природничо-історична підкомісія у свою чергу виділила з себе археологічну та археографічну підкомісії [3].

20 квітня 1920 р. Раднарком видав постанову “Про націоналізацію та централізацію архівної справи в Україні”. Друковані твори були оголошені народною власністю [4]. За цей час були видані накази про реєстрацію усіх існуючих колекцій архівів, старовинних речей, заборону їх продажу без дозволу губвідділу народовіти. Були надіслані інструкції про облік та охорону усіх пам'яток давнини та мистецтва, заборону проводити розкопки курганів та могильників.

У 1921 р. організована губернська комісія з історії робітничого руху та Жовтневої революції при губвікономі. У кожному повіті були створені істпарт-відділи, які займалися збиранням документів, написанням спогадів. Комісія мала метою заснувати єдиний губернський архів революції, видати документи й матеріали.

Збирання, обробку матеріалів з історії комуністичної партії, Жовтневої революції істпарт проводив безпосередньо завдяки організації відповідного апарату, осередків сприяння істпарту та нарад відомих учасників революційного руху по Миколаївській губернії.

Ударними завданнями губістпарту були опис та

систематизація усіх архівних матеріалів, підготовка до друку важливих офіційних документів, листів, газетних свідчень, збірок спогадів, написання монографій про окремі періоди революційного руху та загального нарису про події революції 1917-1920 рр. на Миколаївщині [5].

Спочатку робота Миколаївського істпарту була непродуктивною, але з серпня 1922 р. вона активізувалася з приходом до нього В.М.Фідоровського, первого “червоного ректора” Миколаївського педінституту. Під його головуванням сформувалося губернське бюро істпарту, при якому були організовані літературна, археологічна та музейно-виставочна комісії, відкритий музей революції.

Під керівництвом В.М.Фідоровського були видані збірки “Страницы борьбы” (1923), “1905 год на Николаевщине” (1925), “Октябрь на Николаевщине” (1927) [6]. Дуже багато матеріалів про події Жовтневої революції та громадянської війни в регіоні бачимо у місцевій пресі.

Влітку 1920 р. у Миколаєві було організовано губернське статистичне бюро при губвиконкомі, яке складалося з 5 секцій: статистики поточної сільськогосподарської; основної сільськогосподарської; демографічної; промислової; санітарної. У зв’язку з цим весь статистичний матеріал по Херсонській губернії повинен був зосередитись у Миколаєві [7]; організовані повітові статбюро у Херсоні, Єлисаветграді, Олександрії. Головний напрямок їх роботи – всеобщна підготовка до Всеосійського перепису 1920 р.

Справою охорони пам’яток культури й природи в Україні відав Науковий комітет Наркомосу України, який на підставі постанов ВУЦВК та Раднаркому України поділився на два комітети: 1) охорони пам’яток культури та 2) охорони пам’яток природи [8].

У березні 1923 р. за участю завідуючого Миколаївським краєзнавчим музеєм Т.Камінського, завідуючого Херсонським археологічним (тепер – краєзнавчим) музеєм В.Гошкевича, співробітника фольклорної комісії при ВУАН Ф.Гавриленка та викладача Миколаївського інституту народної освіти М.Лагуті виникло Наукове товариство імені Миколи Аркаса при ВУАН. З цього часу М.Лагута став його секретарем та проводив науково-дослідницьку роботу з виявлення та фіксації тих пам’яток, що були пов’язані з подіями, які розгорталися на території міста й краю. У 1924 р. товариство було офіційно зареєстровано Науковим комітетом. У його роботі брали участь викладачі Миколаївського

інституту народної освіти, наукові співробітники музеїв, учителі, студенти. При товаристві було утворено 10 секцій: археологічна, етнографічна, історична, економічна, юридична, музейна, природничя, мистецька, мови та літератури, педагогічна. Увага краснавців, зусилля секцій спрямовувались на забезпечення навчальних закладів літературою з історії краю відповідно до програм з краєзнавства [9]. У 1926 р. був опублікований збірник “Миколаївщина”, орієнтований на шкільне вчительство. Він отримав високу оцінку, як своєчасний і потрібний “солідний краснавчий збірник”. Водночас як недолік відзначалося те, що майже усі нариси написані були російською мовою.

Вагомий доробок значився на рахунку мовно-літературної секції Миколаївського товариства. Програмою передбачалося дослідження говірок і діалектів української, російської, болгарської, єврейської, польської та інших мов у межах Миколаївської округи, наголошувалося на важливості ретельної фіксації нових слів, термінології сільськогосподарських та технічних ремесел, топонімічних матеріалів, побутового словника, а також на важливості вивчення взаємодії мов із змішаним населенням. Товариством була вироблена анкета з історії, географії і мови регіону, яка розповсюджувалася серед кореспондентів і передбачала фіксацію топоніміки краю і лексики певної місцевості [10].

Товариство спільно з історико-археологічним музеєм чимало зробило у справі охорони пам’яток. У лютому 1922 р. місцева влада запросила на посаду завідуючого Миколаївським історико-археологічним музеєм Т.Камінського. Крім цього, він став головою президії Миколаївського наукового товариства і членом Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, завідуючим етнографічною секцією у тому ж товаристві і членом екскурсійного бюро при Миколаївському відділі ради «Всеробітосвіти». З 1924 по 1929 роки Т.Камінський був директором музею, написав більш ніж 100 статей та нарисів, майже всі з них присвячені історичним подіям у нашому краї [11]. З 1921 р. музей взяв на себе науковий догляд за територією стародавньої Ольвії, тоді як з боку держави й було надано статус заповідника у 1924 р. [12]. Краєзнавчий музей стежив за охороною пам’ятників як у самому Миколаєві, так і на периферії, при цьому відповідну інформацію одержував від кореспондентів товариства.

У зоні уваги товариства були й інші історико-культурні об’єкти, зокрема в Очакові: місця, пов’язані з ім’ям лейтенанта П.П.Шмідта, будинок і студія в ідомого художника - мариніста

Р.Г.Судковського; у Миколаївському районі – будинок, у якому перебував російський письменник В.М.Гаршин, у Миколаєві – бронзова статуя адмірала Грейга роботи скульптора Мікешина.

Перед державними органами неодноразово ставилися питання фінансування, охорони, юридичного забезпечення збереження пам'яток, взаємодії громадськості й держави у цій важливій справі. При Миколаївському історико-археологічному музеї виникло громадське об'єднання “Друзі музею”, яке очолив лікар Цветаєв. До нього ввійшли наукові й технічні працівники музею Кузнецов, Авдаков, Крицин, робітники місцевих підприємств, учителі. Серед 36 тис. музейних експонатів було чимало речей, переданих у дар членами гуртка [13].

У 1927 р. при окружній інспектурі народовіті утворилося краєзнавче бюро на чолі з Миколою Дмитровичем Лагутою. Сфера його діяльності була широкою: охорона пам'яток природи, побуту, старого мистецтва, скликання шкільних та студентських конференцій, улаштування екскурсій, лекцій інструкторського змісту для викладачів, утворення спеціального відділу шкільного краєзнавства при ІНО та ін. Однак спочатку робота проходила нерегулярно.

У 1928 р. діяльність бюро дещо активізувалась: проведено два засідання, на яких був розроблений план роботи на весь літній період, при окрополітінспектурі було організовано об'єднане екскурсійне бюро у складі керівника екскурсійного В.І.Гажієва, представників окружних організацій – політосвіти, ради профспілок, комітету ЛКСМУ, ради фізкультури, музею, інспектури охорони здоров'я, земельного відділу, спілки робітників освіти. Екскурсійну роботу розташувалося на вул. Р.Люксембург (Нікольській), № 52, підтримувало зв'язок із секцією наукових робітників та краєзнавчим комітетом [14].

Головними осередками краєзнавства були музеї. У 1925 р. у Миколаєві їх було 5, а 9 райцентрів мали при селянських будинках виставки сільськогосподарського характеру. З 5 окружних музеїв 2 знаходилися на державному бюджеті (акваріум, історико-археологічний), 3 – на місцевому (природи, Верещагіна, революції) [15]. На жаль, усі вони розміщувалися у непридатних приміщеннях, бракувало коштів. Незважаючи на це, історико-археологічний музей проводив велику дослідницьку роботу, особливо при розкопках Ольвії, у результаті чого його фонди повнілися багатьма речами, але користуватися ними не було можливості через відсутність приміщення. Через фінансові труднощі не надходили експонати до інших музеїв, крім акваріуму.

Велику роль у кількісному та якісному зростанні

рядів краєзнавців відігравали співробітники Миколаївського ІНО. Вони займалися випуском збірок, готували наукові кадри, входили до державних та громадських пам'яткоохоронних структур. На гуманітарних факультетах читався курс лекцій з краєзнавства за розробленою програмою, створювалися гуртки, складалися анкети для збору відомостей з історії, етнографії, фольклору та ін. Цінну допомогу студентам при вивченні історії краю надавав кабінет краєзнавства при ІНО, який створив М.Лагута. Протягом 1925–26 рр. він підготував до видання науковий краєзнавчий збірник “Миколаївщина”, який вийшов у світ у липні 1926 р. під редакцією ректора ІНО Фідоровського та інспектора соцвіху Кокарева. У ньому були вміщені статті викладачів інституту М.Д.Лагути, Л.П.Гармашова, Ф.К.Гейста, І.О.Коренєва, А.П.Сапожникова про географію та економіку Миколаївщини, її флору та птахів, про історичні місця, пам'ятки старовини та мистецтва [16]. Крім цього, ІНО видавав наукові записи, де були вміщені роботи з історії вузу, методичних питань навчальної роботи та краєзнавства. У тому ж 1926 р. у Миколаєві вийшла книга М.Д.Лагути “Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині”. З'являються його публікації у періодичній пресі, нариси у збірках, а у 1928 р. за його участю виходить нова збірка “Вся Николаївщина”. Та найголовнішою роботою з краєзнавства стала “Хронологія главнейших исторических событий города Николаева”, у якій ішлося про події з 1774 до 1920 рр. 12 червня 1928 р. при Миколаївській окрополітіві була утворена екскурсбаза [17].

У 30-ті роки краєзнавство було знищено в країні. У квітні 1930 р. самовіддана праця співробітників Миколаївського краєзнавчого музею отримала дуже негативну оцінку з боку інспектора окрополітіві Лук'яненка: "...музей у минулому був не музеєм, а місцем збирання нерадянського елементу, а також місцем переховування різних, небажаних речей." "За весь час музей не виправдав себе ні як науково-дослідна, ні як масова політично-освітня установа. Можна цілком погодитись з назвою цього музею "кунсткамера" з тим хіба додатком, що перша половина цього слова стосувалася самих експонатів, але не музею загалом. Інакше кажучи, колишня адміністрація музею своєю нікчемною постановкою звела нанівець і творила там величезне злочинство марнотратства пролетарської музейної скарбниці" [18]. На підставі цього Миколаївська окружна політосвіта вважала за необхідне визнати всю попередню роботу музею до 1929-1930 рр. за нездовільну, шкідливу, завідувача нумізматичним кабінетом Кузнецова не-

гайно зняти з роботи; схвалити розпуск новою адміністрацією гуртка “Друзі музею” і організацію замість нього окружного товариства краснавства; прискорити підготовчу роботу щодо перетворення музею на соціально-краєзнавчий та ін.

30 березня 1931 р. вийшла постанова Раднаркому УССР, у якій ішла мова про роль краєзнавців на шляху соціалістичного будівництва. Вона спрямовувала дослідників рідного краю виключно на “вивчення продуктивних багатств країни, розвідування додаткових місцевих ресурсів, що можуть бути використані в інтересах розвитку соціалістичного будівництва і прискорення культурного зростання країни” [19]. Про вивчення минулого мова взагалі не йшла.

У цю складну годину, коли масові сталінські репресії торкнулися багатьох краєзнавців, коли були ліквідовани краєзнавчі гуртки, товариства, об’єднання, а історичне краєзнавство взагалі було оголошено буржуазною, нікчемною науковою, молодий історик В.І.Стрельський спробував відродити в Миколаєві історичне краєзнавство. У 1935 р. Стрельського призначили старшим науковим співробітником Миколаївського обласного архіву, з часом він став його директором, та одночасно – головою обласного архівного відділу. У 1937-1941 рр. він поєднував роботу в архівних установах з викладацькою діяльністю, працюючи завідуючим кафедрою історії СРСР і УРСР та заступником декана історичного факультету Миколаївського державного педагогічного інституту. Перші дві його роботи були присвячені історії революційної боротьби робітників з або ду у ім. А.Марті, діяльності Миколаївської Ради робітничих депутатів у 1905 р. З’явилося чимало статей Стрельського з історії розвитку феодальних та капіталістичних відносин на Миколаївщині. Особливо

запам’ятався цикл “Боротьба за Жовтень у Миколаєві” у газеті “Більшовицький шлях” за жовтень-листопад 1937 р. Це було перше грунтovne дослідження революційних подій 1917 р. у місті. Трохи пізніше з’явилися нариси про боротьбу трудящих Миколаєва з німецькими окупантами 1918 р. В.І.Стрельський створив велику археографічну роботу – фундаментальний збірник документів “Із історії города корабелов”, де була вміщена вся історія краю в документах. На жаль, вона не збереглася. За неповних 6 років перебування вченого у місті було опубліковано 50 статей з історії Миколаєва та Миколаївщини. Навесні 1941 р. В.І.Стрельський закінчив кандидатську дисертацію “З історії міста корабелів”, яку захистив уже після війни у 1945 р. [20].

Таким чином, у 20-х рр. краєзнавство на Миколаївщині, як і у всій країні переживало період піднесення. Історико-краєзнавчі установи та об’єднання регіону у своїй діяльності спиралися на дослідницьку традицію та доробок краєзнавчих центрів дореволюційної доби та періоду революції й громадянської війни. У цей час були реорганізовані різні типи державних, шкільних, громадських історико-краєзнавчих осередків. Підвищенню ефективності краєзнавчих студій на Миколаївщині сприяло тісне співробітництво місцевих наукових організацій з установами ВУАН. Незважаючи на погром краєзнавчого руху та нищення провідних кадрів дослідників рідного краю у другій половині 30-х рр., праці провідних краєзнавців Миколаївщини 20-30-х рр. Т. Камінського, М.Лагуті, В.М.Фідоровського, В.І.Стрельського забагатили не лише місцеву, а й українську історіографію. Набутий тоді досвід організації історико-краєзнавчих досліджень знайшов своє практичне втілення на сучасному етапі.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів державної влади (далі – ЦДАВОВ), ф. Р-166, оп. 1, спр. 680, арк.10.
2. Козюра І.В. Розвиток історичного краєзнавства на Полтавщині в 20-30-ті роки ХХ ст. / Дис. ... канд. іст. наук // Харк. держ. ун-т. – Харків, 1998.
3. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р. 152, оп. 1, спр. 13, арк. 24.
4. ЦДАВОВ, ф. Р-1871, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
5. Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО), ф. Р-1, оп. 20, спр. 509, арк. 52.
6. Тригуб П.Н. Развитие краеведческих исследований на Николаевщине // Метод. рекомендации по организации и проведению краеведческой работы в школе. – Николаев, 1991. – Вип. I. – С. 13.
7. ДАМО, ф. Р-152, оп. 1, спр. 15, арк. 36.
8. ЦДАВОВ, ф. Р-166, оп. 3, спр. 405, арк. 13.
9. Україна. – 1929. – № 7-8. – С. 172.
10. Мельниченко О.І. Лінгвістичний напрямок краєзнавчої роботи на Миколаївщині у 1920-30-ті роки // IV республіканська краєзнавча конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 47.
11. Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 134.
12. ЦДАВОВ, ф. Р-166, оп. 5, спр. 729, арк. 294.
13. Бабенко Л.Л. Роль наукової інтелігенції в розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х – на початку 30-х років // Дис. ... канд. іст. наук // Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 1992. – С. 105.
14. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 846, арк. 58.
15. ЦДАВОВ, ф. Р-166, оп. 7, спр. 87, арк. 349.
16. Там само, арк. 16 зв.
17. ДАМО, ф. Р-99, оп. 1, спр. 846, арк. 30.
18. ЦДАВОВ, ф. Р-166, оп. 9, спр. 359, арк. 89.
19. Аббасов А. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства // УДК. – 1969. – № 2. – С. 118.
20. Південна правда. – 1989. – 18 жовтня.